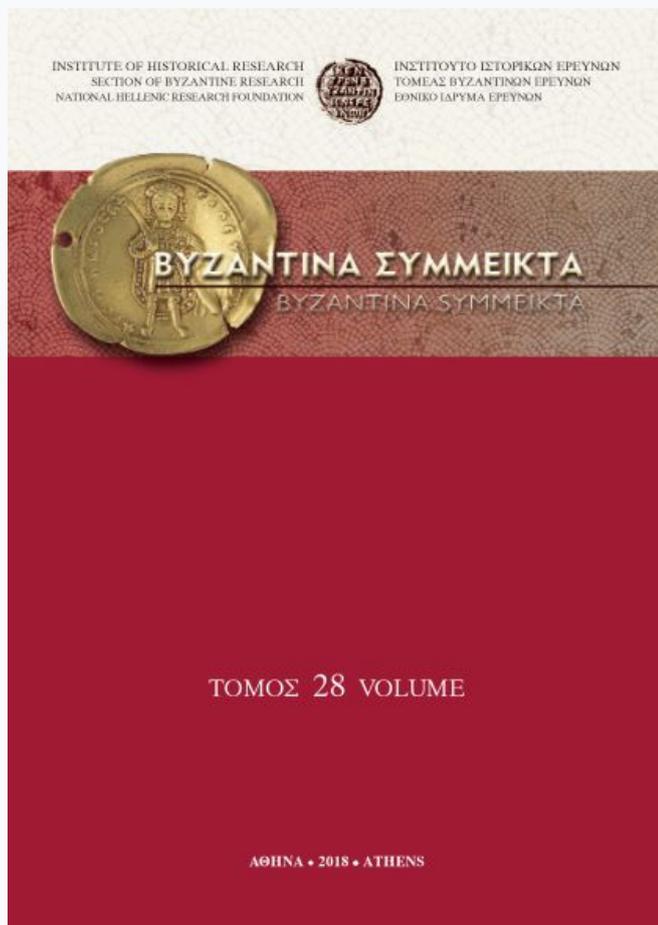

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Βιβλιοκρισία: Θεοδώρα ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών κατά τη λόγια γραμματεία τους (11ος – αρχές 13ου αι.), Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων: Αθήνα 2015.

Christos MALATRAS

doi: [10.12681/byzsym.16094](https://doi.org/10.12681/byzsym.16094)

Copyright © 2018, Christos MALATRAS

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

MALATRAS, C. (2018). Βιβλιοκρισία: Θεοδώρα ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών κατά τη λόγια γραμματεία τους (11ος – αρχές 13ου αι.), Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων: Αθήνα 2015. *Byzantina Symmeikta*, 28, 375–379. <https://doi.org/10.12681/byzsym.16094>

ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογική ταυτότητα και αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὸν προσδιορισμὸ τῆς αὐτοαντίληψης τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴ λόγια γραμματεία τους (11ος - ἀρχὲς 13ου αἰ.)*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2015, σελ. 392. ISBN 978-960-8351-72-1

Ὁ διάλογος σχετικὰ με τὴ βυζαντινὴ ταυτότητα ἔχει αναζωπυρωθεῖ κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία, με ἀπαρχὴ τὶς ἐργασίες πέντε μελετητῶν, συμπεριλαμβανομένης τῆς συγγρ., που ἀσχολήθηκαν με τὸ θέμα ἀνεξαρτήτως ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴν ἴδια περίπου περίοδο¹. Τὸ θέμα παραμένει ἐπίκαιρο μίας καὶ συνεχίζει νὰ ἀφορὰ τὴν αὐτοσυνειδησία τοῦ σύγχρονου Ἑλλήνα, εἰδικὰ δε σε μίᾳ ἐποχῇ που, μακριὰ ἀπὸ τοὺς κινδύνους, τὶς ἀμφισβητήσεις, τὶς πολιτικὲς καὶ τὶς ἀντιλήψεις (ἐπιστημονικὲς ἢ μὴ) τοῦ παρελθόντος, μποροῦμε με μίᾳ νέᾳ σύγχρονη ματιὰ, καὶ βάσει τῶν πρόσφατων κοινωνιολογικῶν/ἀνθρωπολογικῶν/πολιτικῶν θεωριῶν, νὰ ἐπανεξετάσουμε τὶς ταυτότητες τοῦ παρελθόντος, ὥστε νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση καὶ τὴν ἐξέλιξή μας σήμερα.

Ἡ μελέτη τῆς συγγρ. ἀποτελεῖ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς (που ὑποστηρίχθηκε τὸ 2007 στὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιο), με ελάχιστες παρεμβάσεις κατὰ τὴν ἐκδόσή της. Τα χρονικὰ ὅρια τῆς πραγμάτευσης τοῦ θέματος ὀρίζονται

---

1. R. BEATON, “Antique nation? ‘Hellenes’ on the eve of Greek independence and in twelfth-century Byzantium”, *BMGS* 31 (2007), 76-95. P. GILL, *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans*, Cambridge 2008. A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007. C. MALATRAS., *Τὸ γένος τῶν Ρωμαίων τὸ 12ο αἰ.*, ἀδημοσίευτη διπλωματικὴ διατριβή, Πέθυμο 2008 (προσβάσιμη στὸ https://elocus.lib.uoc.gr/dlib/3/b/f/metadata-dlib_13ea583b8e924da363fd5b0dbcc288f3_1243838527.tkl) (μῖα σύντομη μορφή: «The making of an ethnic group: the *Romaioi* in the 12th-13th centuries», στὸ Κ. ΔΗΜΑΔΗΣ (ἐκδ.), *Πρακτικὰ Δ' Ἑυρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Ταυτότητες στὸν ἐλληνικὸ κόσμον (ἀπὸ τὸ 1204 ἕως σήμερα)*, Αθήνα 2011, τ. Γ', 419-430).

μεταξύ του 11ου αι. και των αρχών του 13ου αι., μία εποχή όπου παρατηρούνται σημαντικές ιστορικές αλλαγές στο Βυζάντιο αλλά και μία αύξηση του τονισμού της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς ως προς τη Βυζαντινή ταυτότητα. Σε γενικές γραμμές η προσέγγιση είναι αναλυτική ή συγγρ. αποστασιοποιείται από την έκφραση κάποιας άποψης ή της πορείας της σκέψης παραθέτοντας όλα τα στοιχεία, ενώ στο τέλος κάθε κεφαλαίου ή υποκεφαλαίου συγκεντρώνει συνήθως τη σύνθεση.

Η συγγρ. κατορθώνει να απομακρυνθεί τόσο από τις «επίσημες εθνικές» (δηλ. μία «συγκαλυμμένη» ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών) όσο και από τις θέσεις περί «πολυεθνικότητας» ή και «αν-εθνικότητας» (δηλ. ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν μόνο θρησκευτικές ή πολιτικές ταυτότητες) της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί κατά τον 20ο αι. από διάφορους μελετητές, χωρίς ωστόσο να τις αποδομήσει ή να θέσει σε κρίση τα συμπεράσματά τους. Τόσο με τη χρήση ενός μεγάλου εύρους και όγκου Βυζαντινών πηγών (χρονολογίες, επιστολές, ρητορικούς λόγους κ.α.) από την υπό μελέτη εποχή, όσο και με το μεστό και συγκροτημένο λόγο της η συγγρ. εξετάζει και αναλύει ορθά, ένα-ένα, όλα τα σχετικά με τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών αποσπάσματα στις πηγές αυτής της περιόδου. Χάρη σε αυτή την συνολική πραγμάτευση του θέματος κατορθώνει να προσφέρει μία εμπεριστατωμένη εικόνα για τη συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών, χωρίς να παραλείπει αντικρουόμενα ή προβληματικά χωρία, εν αντιθέσει με τους περισσότερους μελετητές ως την εποχή που γράφει, οι οποίοι απέφευγαν να παρουσιάσουν μία συνολική πραγμάτευση του θέματος, αναλύοντας μονάχα χωρία τα οποία θεωρούσαν ότι τεκμηριώναν τη θέση τους.

Στην εισαγωγή (σσ. 11-59) η συγγρ. αναφέρεται διεξοδικά στις διάφορες θεωρίες σχετικά με τους όρους «συλλογική ταυτότητα και «έθνος», καθώς και στις απόψεις και την προβληματική της σύγχρονης έρευνας σχετικά με την ταυτότητα των Βυζαντινών. Δέχεται κατ' αρχήν το τρίπτυχο «Ρωμαίος – Χριστιανός – ελληνόγλωσσος», που αποτελεί και το πόρισμα των περισσότερων σύγχρονων μελετητών, και βάσει των παραμέτρων του οποίου συνεχίζει στην ανάλυση στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης.

Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται τη χρήση των όρων «Ρωμαίος», «Έλλην» και «Χριστιανός» και των παραγώγων τους σε σχέση με το κεντρικό ερώτημα της βυζαντινής ταυτότητας. Ο όρος «Ρωμαίος» αναλύεται ως προς την πολιτική πλευρά της ταυτότητας του Βυζαντινού, ως υπηκόου του Ρωμαίου αυτοκράτορα, ενώ εξετάζεται ιδιαίτερα η πολιτική και οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης ξένων

πληθυσμών στο βυζαντινό κράτος (σσ. 61-79). Απουσιάζει δυστυχώς, μία ανάλυση της χρήσης και της σημασίας για τους Βυζαντινούς του προσδιορισμού «Ρωμαίος» αλλά και της εικόνας που είχαν για τους αρχαίους Ρωμαίους, όπως γίνεται ακολούθως για τον όρο «Έλλην», η ανάλυση του οποίου καταλαμβάνει αρκετά μεγαλύτερη έκταση (το 1/3 του συνόλου της μελέτης), κάτι που πάντως εκφράζει και τη σημασία του όρου για την βυζαντινή ταυτότητα κατά την συγγο. Έτσι, αφού αρχικά αναφέρεται στη χρήση του γεωγραφικού ονόματος «Ελλάς» (σσ. 82-87), παραθέτει τις αρκετά συχνές αναφορές στα έργα των Βυζαντινών συγγραφέων στους αρχαίους Έλληνες (σσ. 87-98), αλλά και στην σπανιότερη χρήση του ονόματος ως δηλωτικό του παγανιστή (σσ. 98-102). Διεξοδική αναφορά γίνεται στη σημασία της ελληνικής παιδείας για τους Βυζαντινούς, της ελληνικής γλώσσας ως έκφραση αυτής της παιδείας και του ελληνικού ήθους ως ευγενούς και αντίθετου του βαρβαρικού, αλλά και στις περιπτώσεις όπου, κυρίως λόγω της διαφορετικής θρησκείας, υπάρχει αντιπαράθεση ή κριτική στις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων (σσ. 109-179). Αρκετά σημαντικές για την εξέταση της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών αυτή την περίοδο είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο όρος «Έλλην» δεν αφορά τους αρχαίους Έλληνες, αλλά έναν σύγχρονο με την υπό εξέταση περίοδο πληθυσμό, όπου οι Βυζαντινοί, έχοντας πλέον αμβλύνει τις θρησκευτικές αντιθέσεις με τους αρχαίους Έλληνες, άρχισαν να υιοθετούν το όνομα για τον εαυτό τους (σσ. 179-189). Ιδιαίτερη αξία έχει και η αναδρομή στη χρήση του όρου «Γραικός», που από τα τέλη του 12ου αι. χρησιμοποιείται πλέον με ένα κατά βάση θρησκευτικό περιεχόμενο αναφορικά με τη Λατινική Εκκλησία και σημαίνει τον Ορθόδοξο Χριστιανό (σσ. 190-200). Τέλος, κατά την ανάλυση της χρήσης του χριστιανικού στοιχείου ως στοιχείου της ταυτότητας των Βυζαντινών, η συγγο. διαπιστώνει πως η Ορθοδοξία είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι ενός «Ρωμαίου» (σσ. 201-214).

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση για τη χρήση των όρων «έθνος», «φυλή» και «γένος» στις βυζαντινές πηγές της περιόδου. Οι όροι «έθνος» «φύλον/φυλή» αναλύονται μέσω της εξέτασης της χρήσης τους σε κάθε συγγραφέα (σσ. 221-277). Πιθανώς το αντίστροφο, δηλαδή η εξέταση της χρήσης των όρων αυτών ανά συλλογική ομάδα στην οποία αποδίδεται, του κατά πόσον για παράδειγμα οι Ιταλοί ονομάζονται «έθνος» ή «φύλο» σε διάφορους συγγραφείς, να ήταν μεθοδολογικά και αφηγηματικά πιο παραγωγικό, μιας και εντέλει δεν προκύπτουν διαφορές ανάμεσα σε συγγραφείς σε σχέση με τη χρήση και τη σημασία των όρων αυτών. Έτσι, η επακόλουθη εξέταση του όρου «γένους» (σσ. 277-310) που γίνεται με βάση τις διαφορετικές χρήσεις του (σε καταγωγή

από περιοχή, ανθρώπους, πόλη, λαό κτλ.) παρουσιάζει σαφώς μεγαλύτερη συνοχή. Και οι τρεις όροι είναι σε γενικές γραμμές ταυτόσημοι, συχνά δε χρησιμοποιούνται ως εναλλακτικοί με την ίδια σημασία –παρότι φαίνεται πως ο όρος «γένος» μπορεί ενίοτε να ενέχει μία περιεκτική σημασία περισσοτέρων «φύλων» ή «εθνών»–για να προσδιορίσουν συλλογικότες όπως πληθυσμιακές ομάδες με κοινές ιδιότητες ή κοινή καταγωγή. Αξιοσημείωτη είναι άλλωστε και η χρήση των όρων αυτών ως προσδιοριστικό της ομάδας των Ρωμαίων (δηλ. των Βυζαντινών).

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται συνοπτικά οι αλλαγές που επέφερε η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 στη συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών μέσα από τα γραπτά των αδερφών Νικήτα και Μιχαήλ Χωνιάτη και του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι. Διαπιστώνεται ότι υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία με την προηγούμενη περίοδο, αλλά και ορισμένες ειδοποιεί διαφορές, όπως το αντιθετικό σχήμα «Έλλην-βάρβαρος» που πλέον από μεταφορική λαμβάνει κυριολεκτική σημασία και το όνομα «Έλλην» φαίνεται σαφέστερα και συχνότερα συνώνυμο του «Ρωμαίος» (σσ. 317-342).

Η συγγο. καταλήγει πως είναι σαφές ότι η συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών αυτή την περίοδο δεν μπορεί να αναλυθεί με βάση τις απόψεις των σύγχρονων θεωρητικών για τη νεωτερικότητα του έθνους και του εθνικισμού, ενώ ασκεί κριτική σε εκείνους με σκεπτικό ότι διαμόρφωσαν τις θεωρίες τους βάσει των δεδομένων της δυτικής και βόρειας Ευρώπης παραβλέποντας έτσι τον ορθόδοξο (και δη της μεσαιωνικής περιόδου) κόσμο. Παρόλα αυτά, διαπιστώνει πως μέσα από το έργο των βυζαντινών λογίων διαφαίνεται η ύπαρξη μίας συνειδητής συλλογικής ταυτότητας που διαπερνά όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η ταυτότητα αυτή αποτελείται από το τριπλό ή και τετραπλό σχήμα του ονόματός τους (δηλ. «Ρωμαίος», «Χριστιανός», «Έλλην» και, ενδεχομένως, «Γραικός») «που δηλώνει την ρωμαϊκή πολιτική οργάνωση των Χριστιανών με μέσο συγκρότησης την ελληνική γλώσσα και παιδεία», παραμένοντας στην ουσία στο παραδοσιακό τριμερές σχήμα της βυζαντινής ταυτότητας, όπως αυτό διατυπώθηκε από τον G. Ostrogorsky και υιοθετήθηκε από την πλειονότητα των βυζαντινολόγων. Την ταυτότητα αυτή δε, την ονομάζει εθνοτική, χωρίς ωστόσο να έχει αναφερθεί στη μελέτη της στην επιστημονική θεώρηση της κοινωνιολογικής-ανθρωπολογικής κατηγορίας της «εθνότητας», μιας και είναι αυτή την οποία υιοθετεί τελικά, έχοντας απορρίψει την αντίστοιχη κατηγορία του «νεωτερικού έθνους» (την επιστημονική θεώρηση του οποίου είχε συζητήσει εκτενώς στην εισαγωγή).

Καθότι η διατριβή εκδόθηκε οκτώ χρόνια αργότερα από την περάτωση και την υποστήριξή της, θα ήταν ορθότερο η συγγο. να είχε προβεί σε ενημέρωση της μελέτης της, συμπεριλαμβάνοντας και συζητώντας όσα έχουν γραφεί τα τελευταία χρόνια, ακόμα και σε σχέση με διαφορετικές ερμηνείες συγκεκριμένων χωρίων, όπως για παράδειγμα την αντίστοιχη μελέτη του Α. Καλδέλλη οι απόψεις του οποίου διαφέρουν σημαντικά από αυτές της συγγο². Ενδιαφέρουσα θα ήταν εξάλλου, έστω και στα «Συμπεράσματα», μία σύντομη συζήτηση σχετικά με την διαχρονική εξέλιξη της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών τόσο στην προηγούμενη όσο και στη μεταγενέστερη εποχή συνδέοντας έτσι την εποχή που εξετάζει, αλλά και μία σύγκριση της φύσης της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών, με αντίστοιχες ταυτότητες στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή.

Οι ελλείψεις αυτές ωστόσο δεν μειώνουν διόλου την επιστημονική αξία της μελέτης αυτής, η οποία την καθιστά χρήσιμη σε κάθε μελετητή που θα ήθελε με τρόπο αναλυτικό, πλήρη, σύγχρονο και εμπειριστατωμένο να ενημερωθεί για την φύση της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών την περίοδο αυτή και για τη χρήση των εθνονυμίων από τους βυζαντινούς συγγραφείς.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΛΑΤΡΑΣ

---

2. Σποραδικά σε υποσημειώσεις αναφέρονται σύντομα πιο πρόσφατες μελέτες, λ.χ. σσ. 47-49, χωρίς οι απόψεις τους να αναλύονται εις βάθος.

